

ساز ئەكەن وە ئەچنە كىنو و چىا لە بن سىبەرى دار، بە كۆر دەس ئەگرن و ئەيكەنە شایى و هەلپەركى وە بە چەپلەپىزان و گۆرانى و تن و پلەزىقان رايئەبوپىن. لەم شایى و خۆشیدە ئەوانەى وا دەنگیان خۆشە يەك ئەيلی و يەك بۆ دەستىنیتەو؛ بۆ وىنە كچان بۆ يەك بالۆرە و نقارە لى ئەدەن كورانىش جارجار بە يەكترى دا هەلدەلین، وە جارجارىش بە گەنچەفە دین بە دەور يەكا، كور بە كچا هەلدەلن وە بە قەشمەرى بە قەد و بالایا هەلدەلن و داواى ئەویندارى لیدەكات.

لە پایزانا لەدواى خەلە و خەرمان هەلگرتن و كا و تفاق و گزرە و ویتجە كىشان و گىشەلیدان و قەلاخ هەلچىن، نۆبەى ژنەنەن دى. لە هەندى شوین وا باو، چەن رۆژ لە پىش خوازىنى كردن و بوك گۆزىتەو وەدا لە ماله بوك و زاوادا دەنگى دەهۆن و زورنا دى وە ئەوانەى وا دەنگ و ئاوازیكىان هەبە و داراى هونەرن لە رۆژى ژنەنەن بانگ ئەكرىن تا گۆوهند و زەماوهند ساز كەن.

ئەتوانین بلىین: كورد لە بەهانه ئەگەرى تا شایى و بەزم سازكات وە لە تەواوى سالآ زۆربەى كورانى لاؤ و كچانى عازەب خەرىكى شایى و خۆشىن وە داب و دەستورى گۆرانى و تن و شمشان و بلویرلیدان لە زۆربەى رۆژا بە رۆه ئەبرى. ئەتوانین بلىین: ئەم جۆرە جەژنانه خۆى فیرگە و مەكتەبىكە بۆ گۆرانى و تن و بەرپۆهەردنى ساز و ئاوازی ناو كوردەوارى و فیربونیان، وە بەم هۆبەو موسیقا لە ناو كوردا ئەپارىزى وە بەرەبەرەش بەرەى داھاتو فیرى ئەبن وە لە فیرگە و مەكتەبى موسیقای خۆیان كەلك وەرئەگرن.

فۆلكلۆر: یا هونەرى عامیانه پایە و بنەرەتى ئەسلى شوینەوارى هونەریبە كە لە دنیادا بەدى دىت، لەم دوایبەدا هونەرمەندانى كورد و نىشتمان و ولاتىش بۆ بەدى هینانى شوینەوارى هونەرى ئاورىكى جوانیان بۆ لای فۆلكلۆر داوئەو، وە فۆلكلۆر، لە موسیقا و وێژە و وێژاوەرى و ئەدەبیاتدا بنج و

بناوانىكى ھەرەگەورە و سەرشارى زەوق و ھونەرە. چونكە شۆنەھوارى فۆلكلور دەس كوردى يەك نەفەر نىيە. ئاھەنگ و گۆرانى و قام و بەستەگەلى فۆلكلورىك، كانگاي ھەلقولانى ھونەرە.

حەسەن زىرەك كە لەگەن تىپى موسىقاي رادىئو كرماشان، بە سەرۆكايەتى «عبدالصمدى» كە بە «قەرەنەى» و لاوى ھونەر مەند «مىرزادە» كە بە «وئۆن» و «ايزدى» بە «سەنتور» و، «پولكى» بە «زەرب» ھاوكارى دەكەن، لە كاتى شىرت پىر كوردونەو ەدا.

ئەمەش ناو و نۆتى ھەندى لەو گۆرانىيانەى وا ئەو خوالىخۆشبوو ە

تۆمارى كوردون. "۱- ەك قومرى سەر بالم شىنە = شور- رىتم ۲ و ۴

۲- نازانم لە كى پرسم = شور- رىتم ۲ و ۴

۳- ھەم نارنج و ھەم بىنە = شور- رىتم ۲ و ۴

۴- لەبەر بىرى دانەمەرى = شور- رىتم ۲ و ۴

۵- ئەرى ناز = شور- رىتم ۲ و ۴

۶- لای لای سورە گول = سىگا- رىتم ۶ و ۸

۷- شەو = سىگا- رىتم ۶ و ۸

۸- چارۆكى، چارۆكى = سىگا- رىتم ۶ و ۸

۹- كىژە مەرۆ جوانى = سىگا- رىتم ۶ و ۸

۱۰- نام دوئى بۆچى نام دوئى = ماھور- رىتم ۶ و ۸

۱۱- مریەم بۆكانى = ماھور- رىتم ۶ و ۸

۱۲- بەرھەلینە = ماھور- رىتم ۶ و ۸

۱۳- چارۆكە ھەولتیرىە = دەشتى - رىتم ۶ و ۸

۱۴- نەمام، نەمامە = ئەبوعەتا- ریتەم ۳ و ۸

۱۵- بۆك مریەم = چوارگا- ریتەم ۳ و ۸

كە بە درێژایی سان و كات و زەمان ئەگونجی بە سەدان سان لە ناو خەلكا دەماو دەم هاتووە و شانە كراووە و سەرۆك و بنۆكى گىراووە و كامل بوووە و گەببۆه؛ كە وابوو هونەرى فولكلۆرىك نوێتەرى زەوق و سەلیقەى هونەرى ھەمو كەسێكى يەك ھەرئەم و شوێنە.

ھونەرمەندانى كە ھەوتى شوێنەوارەكانى خوێان لەم جۆرە ھونەرانانەیان گرتووە، پێوەندى زیاترىكان لەگەڵ خەلكیدا راگیر كردووە.

ھەلبەرکى چۆبى: چەبى بە شىوہى رەش بەلەك. ئەشى باوہر بکەین كە شایى و رەش بەلەكى ناو كوردەوارى، رەسەنترین شایى. و ھەلبەرکىیە لە ناوچەى رۆژھەلاتا.

ھۆھۆ كاكەى شمشانژەن گیان. جوان بتورێنە بە شمشالەكەتا، ئەو شایە جوان بە گەر بگەرى.

داب و دەستورى باو لە ناو كوردەواریدا ئەبى لە گشت بەشەكانا چ ھەلبەرکى و شایى و گۆرانى و بەیت و باوہەكانى تری ناو كوردەوارى كۆبكرتەووە و راگیرتەن و لە چاپ درتەن و پێویستە ھونەرمەندەكانى شىمان لە رشتەگەلى ساز و ئاواز فیرگە و مەكتەبگەلى تايبەتى پىك بىتن تا شوێنەوارى بەدى بىت كە ھەم پایە و بنچىنەى لە سەر ھونەرە سورشتیەكان وە خۆماليەكان بى وە ھەم ھاوتا و لفى ھونەر لە دنیا بىت وە ئەم كارە تەنیا لە رىگای سرنجدان بە فولكلۆر و چاوخشان بەم سەرچاوە گەورەى ھونەرى خۆماليەووە كەلك وەرگرتن لەم دەستمايە گرنگە و سودوەرگرتن لە گەلالەكانى شایى و ھەلبەرکى ئەشى و ئەگونجى. ئەبى باوہر بکەین كە شایى و رەش بەلەكى ناو كوردەوارى رەسەنترین شایى و ھەلبەرکىیە لە ناوچەى رۆژھەلاتا، كە تايبەتەكانى ھەلبەرکى كوردى لە ھەر بابەتیکەووە لەگەڵ ھەلبەرکىيانىكدا كە لە

رۆژگارانی كۆنەووە تەنانەت لە پێش پەیاوونی میژو باو بوو، وەچەن شوێنەواری لەوانە، لە حەفریاتنی كە لەم دوايیدا بە دەس هاتوو بەرابەری ئەكات. مەسەلەن لە شوێنەواری مەربوت بە سەهەزار سان لەمەوبەر، كە لە حەفریاتنی تەپۆلكەى «سێلك»ى كاشان بە دەس كەوتوو، گۆزە و گۆلینەى گۆلینە هەیه كە دەرتادەووری چەن جوان، كەسانێك لە حالى هەلپەرىنا، ئەبێنرێن. تەرتیبى ئەم جۆرە هەلپەرىنە و هەلپەركێتیاوە هەلپەرىنێك ئەچى كە ئێستا لە ناو كوردەواریدا بە ناوی چۆبى «چەبى» هەیه و ماوەتەو.

«چەبى» مەجموعەى ئەكە لە هەلپەركێتى دەسەجەمەى ناو كوردەواری كە بە «فێگۆر» گەلى جۆراو جۆر بەش بەش ئەبێ. گرنگترینى ئەم «فێگۆر»انە: «چەبى» و «رۆبێن»ە، «سێجار» و «گەریان»، «فەتاح پاشایی» یان «سێبێ ژنانە»، «خان ئەمیری» وە چەن وێنەى تر.

لەم هەلپەركێتیاوەدا، جارى وا هەیه، پیاوان لەگەڵ ئافەرەتانا بە وێنەى: «ئەنم و جۆبى» واتا «رەشەلەك» دەسى یەكترى ئەگرن و دايرەوار بە «رێتمى» دەهۆن و زورنا هەلپەرىن و جارى وایش هەیه ژنان و پیاوان بە دەستەى جۆبى و بێ ئەوێ رەشەلەك سازكەن، هەلپەرىن.

هەلپەرىنى «چەبى» لە بنەرەتا ئەبێ بە كۆر بێت. بەلام جارى وایش هەیه، یەكێك بە تەنیاى دەس ئەكا بە هەلپەرىن، وە ئەم جۆرەى دواى بە ناوى: «دو سەرچۆبى» یان «سەرچۆبى كێش»ەو بە ناو شایەكە ئەگێرى و رینگە بەوانى تر نیشان ئەدا و ئەوانى تر لەو شایى و هەلپەركێتیاوە دەوى سەرچۆبى ئەكەون.

هەلپەركێتیاوەكانى ناو كوردەواری لە بارى موسیقاوە، دو زەربى یان سێزەربى، بۆ وێنە هەلپەركێتى «سێجاران» بە رێتمى سێ زەربەیه و زۆر پر جم و جۆل و گەرمە، لەم جۆرە هەلپەرىنەدا ئافەرەتان كەمتر بەشدارى ئەكەن.

هەلپەرىنى چەبى سوننەتییە وە ناتوانى تەنیا بۆ خوێشى پێك بێ، وە لە مەراسیمى جۆبى جۆبى پیاوان و ژنان وە تەنانەت منالان ناچارن دەسى چەبى

پینک بینن و فیئر بن. لە شایب و دەسی «چەپی» دا جار جار گۆرانی بیتزان گۆرانی ئەلین و دەهۆل و زورناژەنەکان و شمشان و بلویرلیندەرانیشتین ئاھەنگگەلی مەربوت بەو رەقبە ئەژەنن و لێدەدەن. و جاری وایش ھەبە سازئ دیکە ی ناو کوردەواری وەك: «دوزەلە» کە نەوعە سازتکی دو زمانە ی بادیە ی و یان «شمشان» کە وەك «نە ی» وایە بەلام لە جنسی ئاسن دروس کراو، و «نەرمەنە ی» کە لە سازگەلی بادی کەم سەدایە.

ئەگەر، رەقس لە بیابانا پینک بێ موسیقای ئەو «دەهۆل و زورنا» یە، بەلام ئەگەر لە ھۆدە و ناو خانق و مالا سازکری بە: «دوزەلە» وە «نەرمەنی» و «دەفە» ئەگەری.

«مەلا مەحمودی بایەزیدی» ئەلن: لە ناو ھەر خێن و عێلە کوردیکا، چەن شایەر و ھونەرمەند و خۆویژ و بەیت بیتزیک ھەبە کاتی لە ناو بئەمالەیتکدا جەژن و شایبەك ھەبێ، لەو ھونەرمەندانە بانگ ئەکەن وە ئەوانیش بە دەنگی خۆشی خۆیان و بە ساز و ئاواز و گۆرانی جەژن و شایبەكە ئەخەملینن. جاری وای ھەبە دەف و شمشان و بلویر لێدەدەن و جاری وایش ھەبە بەیت بیتز لە مەجلیس دەس ئەکا بە بەیت وتن و گۆرانی بیتزانیش بە گۆرانی وتن بەزمتیک ساز ئەکەن».

لە ناو ساز و ئاوازی کوردیا دەم و دەسگای موسیقا بەشیکێ گرنگی لە زازانەوێ دەنگ و ئاوازی کوردەواریدا ھەبە، ئەوێ وای دەنگ خۆشەکان لە وزەیانانیا ئەدای کەن لە رینگە ی بلویر و شمشالەو جار جار بە قامک بزوتن جار جار بە تێتورانندنە ناو جوزەلە و دەم و دەسگای موسیقاوێ ئاد و نالە ی دەرونیان دەرئەبەرن، بەتایبەت شوانەکانی کوردی لە بەر مەرۆمالات، لە ناوسینگێ پر ئاگرینی خۆیانەوێ لە ناو ھەوای ھەوا جوان و لە ژێر ئاسمانی شینا ئاورنیک ھەلئەکەن کە ئاور لە ئینسان بەر ئەدا و بەلندەیش لە ھەورا رائەگرن.

دەم و دەسگای موسیقای كورد وەك باقی گەلانی تر ئەكری بە سنی بەش:

(۱) بائی (۲) ژیی (۳) کوتان (بادی - زهی - ضربی). كورد لە ناو دەم و دەسگای موسیقادا زۆرتر حەز لە موسیقای بادی ئەكا، وەك: توتەك و بالەبان، بلوێر و شمشال و دوزەلە و زورنا، كە هونەرەندان بە یارمەتی ئەمانە گیان دیتنە بەر هونەرەكەى خویان.

دەم و دەسگای موسیقای زیییش وەك دەف و دەهۆل و تەپل و چەنگ و چەنگور و تار و ساز و كەمانچە.

لە ناو گۆرانی بیژە كوردە هاوچاخەكانی ئەم خولەدا «ئەحمەد چولان» و «كوشناروف نازوك» تارىان لىداو. وە «حەمە كەمانچە» خەلكى موكریانیش كەمانچەى لىداو و «قالە مەرە»ش شمشالى جوان لىدەدا. كوردان ھەر لە میژینتەو خویان بە «تەپلە» گرتو، چ «یەك تەپلە» وە چ «دو تەپلە» وە چ «دو تەپلە» و «سنى تەپلە» و تەنانەت «دەمەك»یشیان ھەبو. شەرەف خان^(۱) فەرەمویە: ھەر تايەفەينك لە كوردان دەمەكینكى تايەتيان ھەبە و پیتی ئەلین: دەمەكى یارمەتی.

دەف كەمەك لە دەمەك چكۆلەترە كە رویتكى بە پىست ئەگرن و لە ژورەو بە ھەر بزماریكەو چەن زەنگولە یا ئالفەى پتو ھەلدەواسن؛ كاتن دەسى لىدەدەن زنگۆلەكان دەس ئەكەن بە زەنگ لىدان و ئالفەكانیش دەس ئەكەن بە خپەخپ و زپەزپ كردن.

ئەمیر شەرەف خان - ئەو زانا نازدارە ناودارە - ناوی: «چەنگ و روباب»یشى بردو. ئەلین: دەنگى چەنگ و روباب ئەونە خوشە كە دلێ پیر و جوان لە ژەنگى خەم و خەفەت سببى ئەكاتەو و ناخوشى لى ئەبیرى.

چەنگ و روباب لە ناو ئوزبەك و تاجیکەكانیشا باو.

ئەمە بو كورتەينك كە لە بارەى ساز و ئاواز دەم و دەسگای موسیقای

ئوردی بۆتانیم گیتراپەوہ^(۱) ئەتوانین بۆلین: موسیقا و ساز و ئاواز لە ناو کوردا یەکیکە لە ھونەرەکانی تاییەت، ھەر وەك گەلانی تر لە چەن سەتەینکا بە درێژایی مانگ و سان ساز و ئاواز و دەم و دەسگای موسیقاییان پێك ھیناوە، کوردیش ئەم ملە و گەردنە و رینگە پر پینچ و ھەلدیرە ی بریوہ و بە دەنگ و ساز و ئاواز و موسیقایی کوردی رەنگ و روینیکی داوہ و لە ناو قاپورکی تەلایید، دای پرشتووہ.^(۲) ○ عەرەب بە گۆرانی بیژیان دەوت: «عەورات» و ژن نومایشان بە موخەننەسون ناوئەبرد.

روژنیک لە ۱۳۶۹/۹/۱۶ لە پارکی دانشجو بە خزمەتی كاك حەسەن كامكار گەبیم. ھەروا لە بابەت ھونەری گۆرانی و ساز و ئاوازی ھەسەمان دەکرد، ئاھینکی ساردی ھەلکیشا و گوتی: لە سەرەتاوہ کە خەریکی کاری موسیقا بوین و ئەم لاولامان دەکرد، خەلکی سنە ئەیانوت: لۆتییەکان ھاتن، بەلام ئیستا خەلک لە کوردستان لیمان حالی بون کە چ خزمەتیکمان بە ھونەر و ساز و ئاواز و موسیقى كوردی کردوہ و یەك دو جاریش لەگەن جەنابی دکتور شیرازی چوینە دیداری كاك حەسەنی رەحمەتی. ئانگاريس ھەنیوازی^(۳) ناوداری ماد کە بۆ بەزمی ئاستیاگ شا بانگ کرابو، لە زیمنی گۆرانیدا دەلی: درندەییەکی زۆر قەوی و بەھینز و تازاتر لە بەرازینکی وەحشی لە نیو باتلاغەکاندا پەیدا بوہ، درندەییەکە، ئەگەر لەم ناوانەدا لەوہ زیاتر ھینز بستینی، بچ بەرگری بە سەر ھەمو چینیەکانی خەلکدا زال دەبن. جا کاتی ئاستیاگ ئەمە

۱- «شەپۆل»

۲- ئەم بابەتە کتیبی «کوردناسی» چاپی ئەرەبەنستان زەنجیرە ی ژمارە ی ۷ سالی ۱۹۷۵ زاینی، نوسراوی نوری جەواھیری سۆمینیان وەر مگرتوہ. (شەپۆل).

نەقل لە «گرشە ی کوردستان» لاپەرە ی ۲۲ تا ۳۱ سالی ۲ ژمارە ی ۲ و ۳ چاپی گولانی ۱۳۶۰ و

۱۹۸۱ ز. و ۲۰۹۳ ک.

۳- ھونیادەر - ھەنیواز - دەنگیژ = شایەر - شاعیر -

دەبیسە، دەپرسی: ئەو درنده چییه؟ گۆرانی بیژ له وهلامدا وتویهتی: (۱) کورشی پارسییه.

کتیبی موسیقی دوای ئیسلام، یونس هیناویه ته سه کاغز و ئەم کتیبه له م فهندهدا جینگای متمانه و دلتیاییه، پهراوهی «النغم» و پهراوهی «القیان» و «مجرد» یونس - (شه پۆل)

سه رچاوه: بروانه پهراوهی ئەدهبیاتی ئیران له کۆنترین رۆژگارهوه تا ئەم سه ردهمه، نوسراوه جهلال هومائی چاپی سالی ۱۳۴۱ لاپههه ۱۱۹ - تهوریز.

- ۱- وهلید له ۱۲۶ تا ۱۲۷ ی مانگی بز ماوهی سالیك حوكمی كردوه.
- ۲- ئەغانی چاپی ۶، ج ۴، لاپههه ۱۱۳-۱۱۸ میژوی مه شاهیرسی کورد ج ۱ لاپههه ۴ نوسراوی ئوستاد بابا مهردوخ رۆحانی (شیوا) چاپی ۱۳۶۴ ی سروش، تارن، ئەعلامی زه ره کلی ج ۸ چاپی ۶ سالی ۱۹۸۴ ز- بیروت لاپههه ۲۶۱، نووهیری ۴: ۳۰۹ و الوسائل الی مسامرة الاوائل ۱۳۷، کوری نه دیم: فهرست ۱: ۱۴۵، ئەله بغدادی: هدیة العارفین ۲: ۵۷۱ (شه پۆل)

نامداران دانش و هنر

محققان و متفکران ملت‌ها و جوامع در کشف تاریخ طولانی برای ملت خود نهایت تلاش و کوشش را نموده و کوچکترین بارقه‌ای از افتخار را در تاریخ پیدا کرده و به بزرگنمایی آن می‌پردازند. این در حالی است که ملت ما برای کشف تاریخ پر از افتخار خود و شناسایی و شناساندن آن، برای جامعه خود هیچ کاری نکرده و چنان می‌نماید که هیچ کاری هم نمی‌کند. آنچه مسلم است این است که تاریخ پر از افتخارات ما به علل و اسباب همچون تعصب و نایبختگی و تفاوت با گذشته در مذهب و کفر و آیین دچار تحریف و تخریب شده و مسطور مانده است. احسان نوری پاشا درباره ربط گذشته و آینده مطلب زیبایی دارد او بر این باور است که گذشته چراغ راهنمای آینده است و بر همین مبنا می‌گوید شناخت تاریخ پر از افتخار گذشتگان، سهم بسیار بزرگی در بهبود وضعیت ملت و جامعه دارد. این همه افتخارات بزرگ و سترگی که ملت ما داشته و مسطور مانده اگر برای جوان‌ها و نوجوان کشف گردد و باور شود، خلاقیت و امید بیشتری در نسل فعال ما، ایجاد و منجر به نتایج مثبتی می‌شود.

یونس کاتب متولد مدینه و متوفای ۱۳۵ هجری قمری و ۷۵۲ میلادی فرزند سلیمان فرزند شه‌ریار که از لحاظ نسبی به (هورموز) می‌رسد و یکی از نوابع موسیقی دانهاست و یونس نخستین فرزانه‌ی است، که دستگاه‌ساز و آواز و موسیقی را تنظیم و به صورت کتابی آنرا تهیه و تدوین و قاعده و دستور و وزن برایش وضع کرده است چه در مورد ساز و آواز و موسیقی و چه در مورد ترانه‌خوانان و تصنیف نوشتن، گفته‌ها و نوشته‌های یونس کاتب در مورد علم موسیقی بسیار جای اطمینان اهل فن است و در شعر و شاعری بی‌نظیر و در شهر مدینه سردبیر دفتر حاکم مدینه بوده و سفر به شام کرده و ولید فرزند یزید اموی از مدینه یونس کاتب را نزد خود برده، اما بعد از مرگ ولید به شهر مدینه بازگشته است نک (زنانایانی کورد ص ۲۶۰ تا ۲۵۸ به قلم (شه پوئل)

جلد ۲ چاپ ۱۳۷۹ش موسسه سقز محمدی. - اسحاق موصلی فرزند ابراهیم ماهانی رازی و متوفای ۸۵۰ میلادی مولف کتاب نغمات و ایقاعات و اوزان نک دوگفتار در مورد خونیاگری و موسیقی در ایران نوشته‌ی مری بویس - هنری جورج چاپ ۱۳۶۸ خورشیدی - ابن فناری کورد (وفات ۱۴۳ میلادی. دایرةالمعارف علوم در مورد موسیقی بحثهای دارد و عبدالعزیز فرزند قادر بن غیبی مراغی که کتاب صفی‌الدین عبدالمومن اورمیه و کتاب عبدالقادر بن غیبی مراغی را جهت سلاطین عثمانی به ترکی ترجمه کرده است) (نک کتاب زانایانی کورد ماخذ سابق، ابراهیم موصلی، مسلم معر زمان، زریاب موصلی، منصور زلز ابوسلیمان گردی، غرس‌الدین داقوقی)

یکی دیگر از نامداران موسیقی دانهای کورد خطیب اردبیلی ۷۳۱ قمری و ۱۳۲۹ میلادی مولف کنزالمطلوب فی علم الدوائر الضروب، موسیقی شناس کورد ماردینی متوفی به سال ۸۰۹ قمری و ۱۴۰۶ میلادی دو رساله را تالیف کرده است ۱ - مقدمه فی علم قوانین الانغام ۲ - ارجوزه فی شرح النغمات شرح منظومه‌ای در بحر رجز در باب نغمات که در آن به آلات موسیقی پرداخته است. مظفر بن حسین بن مظفر حصکیفی در قرن دهم ق که اثر متین و پرمغزش به عنوان رساله الکاشف فی علم الانغام، احمد بن مسلم موصلی (۱۱۵۰ قمری و ۷۳۷ میلادی) مولف کتاب درالنقی فی الموسیقی، عبدالقادر بن غیبی مراغی مولف مقاصد الالحان، صفی‌الدین عبدالمومن (ورمی) ارموی متوفی ۶۹۳ قمری و ۱۲۹۴ میلادی اهل ورمی مولف کتاب الادوار و رساله الشرقیه در علم موسیقی و بهجة الروح و قانون چهارگوش که به مژّه مشهور است و سازی را بنام مقنی ساخته و در سده سیزده مدرسه منتظمیه را تاسیس کرده و افکار خود را در ۲ رساله (۱ - بشرفیه ۲ - کتاب مقامات موسیقی) شرح داده است، حاجی خلیفه می نویسد (مؤمن و رمیی) در ردیف اولین اندیشوران است که در مورد تیئوری موسیقی تالیفی دارند و تمام اسمها و نشانه‌ها از او اخذ شده است. برای نمونه مولانا مبارک شا

در مورد مقامات موسیقی تفسیر بر اندیشه‌های صفی‌الدین عبدالمومن اورمیه است. نک ۲ و تار ماخذ سابق و کتاب زانایانی کورد به قلم (شبه پوئل) طبق تحقیق نخستین بار بر ربط نواز گُرد در دربار خسرو پرویز ساسانی «یاربد» بود که دستگاه‌های موسیقی ایرانی را اختراع کرد.

موسیقی کردی شمال خراسان را می‌توان به چهار (دستگاه مقام و آهنگ) بیان کرد الف: لولا (بیت و چریکه) که در واقع ستون فقرات فرهنگی تاریخی و اجتماعی کردهای خراسان است این بیت و چریکه بیشتر جهت سوز و گدازهای عشقی نافرجام و دوری و غم هجران کارایی دارد. ب: هه‌رای "Hera" در آن هنگام اجرا می‌شود که ظلم و ستم و کج رفتاری معشوق یا حاکمان و زورگویان به اوج می‌رسد و چاره‌ای جز کشیدن فریاد برای عاشق یا شخصی ستم‌دیده باقی نمی‌ماند.

شاخه تا Axeta این آهنگ بصورت ضربی و ریتمیک اعمال می‌شود. پنجه «شَلْپَه» این داستان و جدبرانگیز و رقصی است.

د: حقانه Haggane ریتم و ملودی پنجه‌ی آن حکایت از عارفانه و عاشقانه بودن این مقام دارد، این مقام را در غرب ایران به نام موسیقی (اهل حق و پارسان و آیینی یاری) می‌شناسند.

در مجموع موسیقی کردی شمال خراسان و حتی رقص‌های این خطه مانند (دو قرسه) دارای پشتیبان از رزم، سوک و سوز و آوارگی و غربت است در این زمینه مستشرق روسی ایوانف در خلال سالهای ۱۷ - ۱۹۱۰ م طی تحقیقاتی از قوت این موسیقی در کتاب مردم‌شناسی خراسان و مجله‌ی آسیایی بنگال یاد کرده است، نوازندگان کرد شمال عمدهً به سه یا حداکثر پنج گروه تقسیم می‌شوند. (عاشق، بخش، لوطی، زنی زن، طولوجی)

اسامی برخی از موسیقی‌دانان و خوانندگان به این قرار است: (جعفرقلی زنگلی،

ابن غریب، رحیم خان بخشی بهادر بیچرانلو، خان محمد بخشی قیطانی، محمد جوزانی، رمضان علی عزیزی سیوکانلو، عزیز صائب بیچری، گلچهره عزیزی بیچهری، بانو شیروانی، غلامحسین بخشی جعفرآبادی، علی اکبر بهادری، نیاز علی صحرا روشن کیکانلو، حسین عزیزی، سهراب محمدی، بیژن اقدس، مراد حسن زاده، رضا غلامی و... از کردهای خراسان که به زبان کردی کرمانجی شعر می سرایند: جعفرقلی زنگلی، ابن غریب، قوامی، قوربان پور، کریم اکبرزاده که هر سه نفر اخیر، نویسنده و مترجم بخش کردی بیرون مرزی در تهران هستند، مائده قادری، جواد رضایی، اسماعیل حسین پور، حسین قیاس آبادی، محمود فرخنده،... و از شاعران و نویسندگان کرد خراسان که با زبان فارسی می نویسند: جناب کلیم الله توحیدی که تاکنون ۸ جلد کتاب درباره حرکت کردها بخراسان در حدود سال ۱۰۰۸ هجری قمری به خصوص از جنگ چالدران در سال ۱۵۱۴ میلادی که کردستان تقسیم شد) تالیف و به چاپ رسانیده‌اند، پرفسور پرویز رجبی، علامه عزیزالله عطاردی حمز کانلو، دکتر محمود اکرامی فر، علی رضا سیاهی لاین، حسین تقدیسی، محمد رضانی فرخانی، علی طلوعی، مجید اخته، حسین روشن، رمضان علی روحانی، حسنعلی ترقی اوغاز، سعید قربانیان، محمد جابانی، قدرت الله روشنی، شاد روزامانی، ملک حسین برات زاده، طوبی شجاعی و حمید نجف زاده،... و اندیشور فرزانه و سیاست مدار: جناب عیسی خان حاتمی دارنده امتیاز و مدیر مسئول ماهنامه وزین سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران مهر که از شخصیت‌های وزین و از عشایر نامدار زعفرانلوی کرد ایرانست. (نقل از جزوه‌ی موسسه کرمانج) و از کردهای ایران زنگنه‌های خواف، زیک‌های قاینات که گنجعلیخان زیک که آثار گرمابه و ساختمان مسکونی او در کرمان جزء آثار باستانی در کرمان به ثبت رسیده است، بیرجند، سربیشه و بخش چگنه نیشابور، طوایف چه‌ندو، بامری، داملی، براهویی، شهرکی، کولایی و کیانی ساکن در استان سیستان و بلوچستان، ابوالحسن علی به

محمد غزالی لوکری شاعر عهد سامانیان، نادرشاه که از کورد هفت شرانلو (افشرانلو) از عشایر کرد قراخلو است، نک ناصر آزادپور، ملک الشعراى بهار دنبلی، پرفسور پرویز رجبی تاریخ دانان، پرفسور حسین صادق چگنی جراح نامدار قلب در دنیا، علامه شیخ عزیزالله، عطاردی حمزکانلو محقق و مولف نامدار اسلامی، ژنرال ایوب خان رئیس جمهور سابق پاکستان که به نوعی باعث و بانی استقلال پاکستان بود و بی نظیر بوتو نخست وزیر سابق پاکستان و کوردهای کویتیه پاکستان، - کتاب تاریخ سیستان پر از واژه های اصیل کردی که در این زمان نیز استعمال متداول دارند. - در زیر واژه ی پی در تاریخ سیستان می خوانیم:

۱ - پی عمرو بن اللیث الکردی - که به (په) نوشته اند

۲ - بسام کورد که از کردهای سیستان است نک ص ۲۱۱

۳ - آیشی: (آیشه کوردی زنی بوده است در نیشابور او را آیشی نیلی گفتندی عابده و

زاهده و از خاندان بزرگ. و اهل نیشابور، بوی تقرب نمودندی)

۴ - ابومسلم کرد ص ۱۳۶

۵ - امیر راشدی کوردی سراف که اهل راشد روستای کوچکی در ۲۳ فرسنگی

زرنج (نام قدیم سیستان) بوده است که در ۳۱۳ هجری بر نواحی بوشهر حکومت

می کرده است ص ۲۲۹

۶ - قاضی احمد بن اللیث الکردی که از جمله افرادی است که در چند جای متن این

کتاب از او یاد شده است. در جریان عصیان و جنگ عبدالرحیم خارجی با یعقوب در

تاریخ سیستان از کردان این نواحی هم یاد گردیده است، یعقوب، عبدالرحیم خارجی را

عهد و منشور داد و عمل بیابانها و کردان را بدو داد و خود به هرات فرار کرد ص ۲۱۸

۷ - کرد آفرید که به همان شکلی از کرد آفرید و نام چند آبادی که غالب سکنه آنها

کرد بوده اند یاد شده است چون (دیه کورد) د. نک ۴۱۱

در طول تاریخ قبایل زیادی از کورد در سیستان وجود داشته‌اند، وجود نام کورد در کنار سایر قبایلی که در این خطه سکونت داشته‌اند دال بر این نکته است. فردوسی گوید: «نشسته در آن دشت بسیار کوچ - ز افغان و لاجین و کورد و بلوچ» شاعر عرب و خصوصاً شعرای دوره‌ی اموی، کوردهای سیستان و خراسان در کنار گروه‌های دیگر و در ذیل قطاع الطریق آورده‌اند. چنانچه گفته است «وکم قعنا من عدو شرس - ز ط و اکراد و قفس قفس» مورخان، قبایل قفس را گاه قبیله‌ای مجزا و گاه از قبایل کورد ساکن در کرمان و سیستان دانسته‌اند. قبایل «براهویی» ساکن سیستان (بلوچستان) از قدیم‌الایام جزو کوردها به حساب می‌آمده‌اند. جناب آقای محبی یکی از علمای بزرگ زاهدان که در سال ۱۳۷۱ در مکه سفر حج با ایشان آشنا شدم فرمودند کتابی تالیف کرده‌ام و ثابت نموده‌ام که بلوچ کورد و کورد زاده می‌باشند. ابن حوقل اصلاً بلوچ‌ها را از کوردها دانسته است. در قرن چهارم بلوچها بیشتر در کرمان می‌زیستند. سلطان محمود غزنوی آنان را مطیع خود کرد و در سپاهیان غزنوی گنجانده. این احتمال که قبایل بلوچ از غرب و بعضاً شمال به بلوچستان کوچیده‌اند. عقیده ابن حوقل را تا حد زیادی به یقین نزدیک ساخته است. زیرا سواى زبان از حیث داده‌های مردم‌شناسی جسمی همانگونه که «فیلد» عنوان نموده است، شباهت‌های زیادی به هم دارند. بلوچستان کنونی در عصر هخامنشیان به مملکت «کاسیان» شهره بوده و همانگونه که می‌دانیم این مکان دارای نامی در آغاز در زاگرس سر بر کردند تعداد کردان در خراسان در روزگاران مختلف پیوسته در کاهش و افزایش بوده است. در عصر امویان تعداد آنها بیش از هر عصری بوده است. آنها در جریان قیام خونین عبدالرحمن بن محمد بن اشعث، حاکم زابل در زمان امویان بدو پیوستند.

در سپاه (۶۰) هزار نفری که او فراهم آورده بود تعداد بسیار زیادی از کردها حضور داشتند و این جنگ در سال ۸۱ هجری قمری روی داده است.

باجه لآن

باجه لآن يا باجيلان، دسه خيټي - هوز گهلي له كوردان كه له نيو خاكي كورده واريډا بلاو بونه ته وه، ناوي ته وانه له ميژودا. به وينه ي باجوان (عه زاوي، ۱۸۴/۲)، باجه له ند (محهمه د كازم، ۲۵۲/۱، حاشيه ي ۱) باج لآن (ئوستورابادي، ۲۵۱)، به جوران و به جيلان، هاتووه. له بابته و اتاو ريشه ي باجه لآن بيرواي جياجيا هه به: عه زاوي ته و ناوه به توركي و تيكلآوي له باج + لآن به و اتاي باجگير، له بهرچاو گرتووه و ناوي توركي هه ندي له تيره كاني باجه لآن، وه ك: قازانلو، حاجيله را، جبورلو و هيوانلي، ده كاته به لگه له سهر تورك بوني باجه لآن نه كان (۲ / ۱۸۳، ۱۸۵) - د - محهمه د صالح ئيبراهيمي (شه پوډل) ده لي: «باژ: baj په هله وي كورديه، واژه ي، باژ، به و اتاي ته و پارانه وه و دو عاونزاي زه رده شتيانه، كه به دهنكي نزم و ئارام نه نجامي ده دن. (ژ) بوته (ج) جاكه و ابې: باجه لآن: (باژه لآن) بووه و تيكلآوي كه له باژ: baj: باج و له ريشه ي Vac ثاقيستايي و به و اتاي وتن، و تار - ه و ناوي شه بو يه كي له داب و ده ستوري ثايني زه رده شتي - و (لان) به و اتاي جي يه، كورد و ته ني: اشيړ له لان هاته دهر، چ نير چ مي | دياره، باجه لآن (باژه لآن) بووه و به و اتاي جي ي پارانه وه و شوي تي به ريوه بردي داب و ده ستوري ديني، باو باپيراني ته و تايفه له په رستشگه ي زه رده شتيډا. بهر پرسی كارو نه نجام داني ثايني بون (بروانه و اژه ي باج: باژ، كوټ، ووا، مه كه نزي، 160، دايره تولمه عاريفي بوزورگي ئيسلامي ج ۱۱ په رهي ۴۰ - ۴۱ چاپي ۱۳۸۱ هه تاوي، تاران) دياره (ژ) له (باژ) دا بوته (ج) و باژه لآن بوته باجه لآن، باژ كه بوته باج، و اتاي و اژه گور دراوه و به و اتاي نه غد يا جنسي به كار براوه كه له لايه ن ره عيه ته وه به حا كمان يا به ده و له ت دراوه و ماناي خه راج، جزيه و زه كاتي په يدا كرده. هم و اژه ي (باج) ه - گه له دو اييدا له نيوتوركي عوسماني به كار براو به هو ي تيكلآوي پيكلآوي و اتاي (باج) له گه ل خه راج و جوړه مالياته كاني ترا، ته عريفي ته و تو ي، ورد له (باج) نه كراوه. جا ته وه يه، به (باجگير) ناو

براو و مافی به تورکیه وه نیه و عزاوی له خویه وه ئه و قسه ی دهر برپوه (شه پوئل، برواننه بورهان قاتیع، محهمه د حوسین بن خه له ف، ته وریری به کوششی موعین تاران ۱۳۵۷ هه تاوی). دیاره له کورد بون و ناتورک بونی خه لکی تایفه و خیللی باجه لآن و په هله وی کوردی بونی واژه ی باژ: (باج) داهیچ شک و دولی یه نیه، باجه لآن: پارچه خاکینکه، له نیوان مهنده لی و شاری خانه قیندا له سه ئاوی ئه لوه نند، دایه، باجه لانی تیره یه کی کورده، له خیللی لولو، له خاکی باجه لانی داده نیشن و راویژی ئاخه فتیان فره له هه ورامی ده چی. باجه وان: باجگر، باجگیر (برواننه: فره هنگی کوردستان گیوی موکریانی چاپی ۱۹۹۹ ز - ئاراس هه ولیر. باجه وان: باجگر، باجگیر (هه مبانه بو رینه هه ژار).

ریشه و ره گه زی باجه لآن: باجه لآنه کان خویمان به کورد، ده زانن، به لآم پشکینه ران و میژ و نوسان، بیروای جیا جیان هه یه، هه ندی باجه لآنه کان به لور ده زانن (محهمه د کامز، ۲۵۲/۱؛ مه ردوخ، ۷۸/۱؛ دو بود، ۴۲۹ - ۴۳۰) و هه ندی تر باجه لآن به کورد، ده زانن (نه عیما، ۱۳/۳؛ سوان، «بولای بهینه نه هره ین»: نیوان دوروان 403, 407, "tomesopotamia... هه والی... Peprot ...» 46؛ مه که نزی، هه ره ئه وی؛ ته وه خودی، ۶۳/۲). - ئه وانیه و باجه لآنه کان به لور داده نین، باجه لآنه کان به لک و شاخه یی له هوژی له ک ده رانن (شیروانی، ۵۲۲، مه ردوخ، هه ره ئه وی؛ پری، دا؛ شیل، 402) و به جولو هنده کانی لور ستانیا ن ده زانن (ئیژه دپه نا، ۱۸۴/۲؛ ئه مانول لاهی، ۱۷۸)، وه یا له هوژی ده یانیه ننه ژمار. ئه وانیه و، باجه لآنه کان به کورد، ده زانن، ئه وان به جیا له کوردی کورمانج داده نین و به شاخه یی له خیللی کورد - ی جافی، ده زانن که دوای ده رگیری تایفه گه ری، له جاف جیا بونه ته وه و بونه ته خیللی سه ره به خو (برواننه: سوان، هه ره ئه وی). زه کی، له شهرحی ژبانی کومه لایه تی و ناوچه یی خیللی گووران، باجه لآنه کان به تایفه یی له گووران ده زانی که گه وره ترین خیللی ناوچه بون (په ره ی ۴۴۹). مه که نزی، به وه خیللی باجه لآن به کورد، ده زانی، که دراوسی و جیرانه کانیا ن هه میشه له کوچه رانی

هه‌ریمی زاگرووس. بووینه گورانه کان و لوره کان بون (برواننه: {E12, 1/88}). له‌به‌ر نیزیکی وارگه‌ونشینگه‌ی تایفه‌کانی باجه‌لان له خیلّه‌کانی که‌له‌هور، زه‌نگه‌نه، مافی و زه‌ند (هم‌م) له‌که‌ناری شهرقی سنوری کرماشان، له‌نیوان لورستان و ئوستانی کوردستان (سنه) و تیکلاوی دو‌فه‌ره‌نگی کوردی و لوری، باجه‌لان‌ه‌کانیان به‌تیکلاوی دو‌فه‌ره‌نگی کوردی و لوری، زانیوه (پری هه‌ر ئه‌وی).

ریک‌خراوه و دابه‌شکردنی خیلّی: له‌پیشینه‌شکل‌گیری ریک‌خراوه‌ی ئه‌م ده‌سه‌خیلّه‌کییه، ئاگاداریه‌کی ئه‌و تو، له‌به‌رده‌سانیه، له‌رابوردوا، به‌روالته‌باجه‌لان خیلّی‌گه‌وره‌بووه، به‌لام‌پیوه‌ند به‌ریک‌خراوی خیلّی - هوزی جاف بووه (سوان، هه‌ر ئه‌وی، 47) ئیستا، ریک‌خراوی - خیلّی باجه‌لان، له‌به‌ر یه‌ک هه‌له‌و شاره‌ته‌وه و به‌وینه‌ی تایفه‌تایفه و تیره‌تیره‌ی جیا‌جیا و پرش و بلاو، له‌یه‌کتر له‌نیوانچه‌گه‌لی جیا‌جیا‌ی خاکی کورده‌واریدا، ده‌ژین، له‌سه‌رچاوه‌کانی میژو‌بییدا، ئاماژه‌به‌ساختاری کوّمه‌لایه‌تی و سیاسی خیلّی باجه‌لان و ده‌سه‌به‌ندی یه‌کانی نه‌سه‌بی و ره‌گه‌زی و ئابوری، نیو‌خیلّی‌یه‌تی باجه‌لان نه‌کراوه و به‌ئیکتیلاف‌ناوی ژماری له‌تایفه و تیره‌کانی باجه‌لان‌یان بردوه. زه‌کی باجه‌لان‌ه‌کان به‌ ۲ شاخه‌ی جمور و قازانلو، وه‌ئه‌وانی به‌پازده (15) تیره‌دابه‌ش‌کردوه (په‌ره‌ی ۳۹۸ - ۳۹۹) عه‌زاوی ناوی ئه‌و (15) تیره‌ی باجه‌لانی به‌مجوره‌یاد‌کردوه (183/2 - 184): قازانلو، چوارکلاو، قه‌ریبه‌وه‌ن، فله‌وه‌ن، شیروهند، خدره‌وه‌ند، (یا خزر وه‌ند)، زوزه‌وه‌ند، قه‌سروه‌ند، حاجیله‌ر، سیکه‌وه‌ند، ساروجه، جوبورولی، هیوانلی، قه‌راوه‌ند و چوگرلو، عه‌زاوی ده‌لی: سه‌رانی خیلّی باجه‌لان، له‌تیره‌ی شیروهند سه‌ریان هه‌لداوه. سوان له‌ ۱۳۳۱ مانگی و ۱۹۱۲ ز - له‌کتیبه‌ی بلاو بوته‌وه، له‌ 6 تیره‌ی باجه‌لان‌ناوی بردوه (به‌ره‌ولای به‌ینه‌نه‌هه‌رین» 407) له‌پیرستی تیره‌کانی کتیبی خیلّی عیراق، عه‌زاوی ناوی 2 تیره‌ی (جمور و ده‌نده‌وه‌ندی باجه‌لان‌نه‌براون، هه‌ندی، جمور به‌خیلّی جیا له‌باجه‌لان، ده‌زان (ره‌زمارا، 23؛ سه‌رژمارا، ...)

۱۳، کوټه جمهور)، هندی تر لایان وایه جمور وابسته، به باجه لآنه و رایانگه یاندوه، چون زهوی کشت و کالیان نه بووه و به ئاژهلداری به ری چون، له باجه لآن جیا بونه ته وه (سولتانی، ئیلات...، ۸۸۴)، ده سه یی له تایفه ی جمور له هه مه دان ده ژین (فیروزان ۱۹، ۲۴). له نیشاندانی خیللی باجه لآن له قه زوین، غیاسوه ند به خیللی باجه لآن و ۴ تیره ی کو ماسی، محمه ده به گی، ده رویشوه ند و سیلار خوری (: سیلخوری) له تیره کانی تایفه ی غیاسوه ند، هاتونه ژمار (مه جموعه ی ئاگاداری...، ۶۳)، ئه شی سیلخوریه کان له تایفه ی باجولوه ندی سیلار خوری برو جور دین که چونه ته قه زوین. ژمار ی له باجولوه ند ه کانش به پیی نوسینی فیروزان له ناوچه ی باکوری به شی زاغه ی لورستان ده ژین (په ره ی ۲۲) که به رواله ت له فارس (هه رئه وی) وه یا له هه ره و (هه ره و) شوینیکه له نیوان برو جرد و خوره ماوا، دایه. (ئیزه ده په نا، ۱۸۴/۲) چونه ته لورستان، نیوی یه کی له تیره کانی تایفه ی جه لالوه ند - ی کرند Kirnd یان، له کرماشانه وه، باجه لآنیه کان له گهل خو یان هیتاویانه (که ریمی، ۱۶۱)

پرش و بلاوی وارگه و جیگای ژبانی جوغرافیایی: وارگه و جیگای ژبانی سه ره تای خیللی باجه لآنیان به هه ریمی: بین قو دره و قوره تو له باکوری خانه قین و هوژی شه به کیش له که نارهی چه پی چومی دیجله و ده ور و به ری موسل، زانیوه و دایانناوه. هندی نوسیویانه که باجه لآنه کان له م هه ریمه وه رویشتونه ته ناوچه کانی کورده واری ئیران و عوسمانی و زه هاو، هه روا چونه ته ناچه گهل له لورستان (عه زاوی ۱۸۳/۲، ۷/۱۵، Eli؛ هه روایش، برواننه: 1/863, E12, ئاکو پف، ۸۶ - ۸۷ ئیدموندز په ره ی ۱۰، کوټه) که قسه ی له ژمار ی گونده کانی باجه لآن نشین، کردوه که له چه ند کیلومتری روژه لاتی موسل دان (بو ئاگاداری له وارگه و نشینگه ی خیللی باجه لآن و تیره کانی ئه و خیلله له کوردستانی عیراقدا (برواننه: عه زاوی، ۱۸۳/۲ - ۱۸۵). به پیی نوسراوی سوان («هه والی» ح 7) باجه لآنه کان به ره وه ی له م نیوسنوره ی ئیستا جیگیرین له ناوچه ی ده رنه

له ناوچهی كوټه جوانرو، له خاکی بن دەس جافه كاندا، ژیاون، گورانە كان، باجه لآنە كانیان له دەر نه كه شاری گرینگ و دارای قه لآی مه حكهم و پتهوی سپایی بووه، دەر په راندوه و باجه لآنە كان به ناچار له وارگه و نشینگه ی ئیستا جیگیر بون. مینورسکی به نه قل له راولیتسون، دهنوسی: سولتان مرادی چواری عوسمانی (حکمه ۱۰۳۲ - ۱۰۴۹ مانگی) خیلێ كه لهوړی دەر كرده و وارگه و سهرزهوی یه كانی كه لهوړی، به باجه لآنە كان داوه كه له موسله وه هینابونی (په ره ی 85). له ۱۰۴۹ مانگی و ۱۶۳۹ ز - به دوا، تورکی عوسمانی ناوچهی زه هاوی خستوه بن چرنوکی خو، خیلێ باجه لآن ریژو گرینگ یه کی فره یان له ناوچه كه دا په یدا كرد و رابه ری هه مو، دهسه خیلێ كانی - عه شایری یان گرته دهس. سازدهری شاری ئیستای سهر پیل زه هاویش و حاكمی ئه یاله تی زه هاو، یه کی له پاشایانی باجه لآنی بن فه رمانی تورکی عوسمانی بووه (هه ر ئه و، هه ر وایش سوان، هه ر ئه وشوینانه). باجه لآنە كان به ره به ره له دهستی زه هاو - ه وه، چونه ته ناوچه كانی تری ئیزان. یا به زوره ملی كوچیان پیی كردون. له ۱۱۴۵ مانگی نادر قولی هه وشار، دوا ی سهر كو تكدنی ئه حمه د پاشا، سهر په رستی خیلێ باجه لآن و حاكمی زه هاوی یه خسیر كرد و تایفه ی بن فه رمانی ئه وی پرش و بلاو كرد و دهسه یی له باجه لآنە كانیشی له گه ل تایفه كانی زه نگه نه، قه رابه یات و رومیه ی ره وانیه ی خوړاسان كرد و له محالی هیرات نیشته جیی كردن (بو ئاگاداری زیاتر بروانته: محه مه د كازم، ۲۵۲/۱ - ۲۵۴). ده سه یی له باجه لآنە كان له گه ل خیلێ زه ند له ۱۱۹۶ مانگی، چونه ته قه زوین (سولتانی، ئیلات، ۸۸۴)، چهن تایفه یی له باجه لآن له دهوره ی قاجار له سیلاخوری بروجورد (شه یبانی، ۵۹؛ مه فتون؛ ئیعتیزاسه لته ته، ۸۴) ژیاون و دهسه یه كیش له باجه لآن له دهشتایه كانی هه ره و له نیوان بروجورد و خوړ ماوادا (دوید، ۴۳۰) ده ژیان. حه شیمه تی خیلێ باجه لآن: سهر ژماری یه كك كه حه شیمه تی خیلێ باجه لآن و تایفه و تیره كانیان له رابورد و و ئیستادا، به وردی دیاری بكا، له بهر ده سانیه. پرش و بلاوی

تایفه کانی باجه لآن و نه بونی ره وشتی زانستی و عیلمی، سه رژماری له رابوردوا، له تاریکی مانه وهی هه شیمه تی کوچه ر و وارگه و یه کجی نشینی باجه لآنه کان شوینیان هه بووه و سه رژماری له بهرده سا بونیش زیاتر ته خمینی و ناراستن، ئیستا بو زانیی ته قریبی هه شیمه تی باجه لآنه کان، ئاماژه به هه ندی سه ر ژماری ده که یه: زه کی (په ره ی ۳۹۸ - ۳۹۹) هه شیمه تی باجه لآنه کانی نیشته جیی له خانه قین و که رکوک، به زیاتر له ۱۳۰۰ خیزان، ده زانی (ههروایش بروانته: مهردوخ ۷۸/۱). راینو ژماری ئه وان به ۶۰۰ خیزان و راولینسون (بروانته: ئیرانیکا، 111/533) و سولتانی (هه ره ئه وی، ۸۸۳) به دو ههزار خیزانیان، زانیوه، له سالی ۱۱۷۶ - ۱۲۷۷ مانگی، هه ندی هه شیمه تی باجه لانیان له قه زویندا به ۶۰ خیزان، داناوه، که نیوه یان له شارا و نیوه که ی دیکه یشیان له ده ره وی شاردا له وارگه و له نیو ره شمالدا، ژیاون (سه فه نامه...، ۱۷۷)، مهردوخیش، ئیشاره ی به ۷۰ خیزانی باجه لآن له رودباری قه زوین (هه ره ئه وی) کردوه و هه روا نویسه تی که له وه رجاوه ند ۴۵ خیزان له دیهستانی ئیقبالی قه زوین ده ژین (په ره ی ۲۶). - ژماری هه شیمه تی باجه لآن نیانی نیشته جیی له زه هاو، دیارنیه، شیروانی له بابته زه هاو، هه شیمه تی ئه وی به ۵۰۰ خیزانی کورد، داناوه (په ره ی ۲۹۲) و هه شیمه تی جموریه کانی ئاوه دانیه کانی ده ورو به ری ئه سه داوا و ناوچه کانی نیوان هه مه دان و کرماشانیان به ۱۰۰۰ خیزان، زانیوه (ره زمارا، ۲۳) و هه روا هه شیمه تی کوچه رانی خیلی حمور (جمهور)ی نیشته جیی ناوچه ی کرماشان، له سالی ۱۳۶۶ هه تاویدا به ۹۰ خیزان داناوه (سه رژماری ۱۳۰).

تایهت مه ندیه کانی فه ره ههنگی: زمان له بابته زوانی باجه لانیانه وه، له نیوان پشکینه رانی کورد ناسه وه، جیاوازی هه یه، هه ندی له زانیانی روژاواپی زوانی باجه لانیانی ناوچه کانی خانه قین و گوندنشیه کانی روژه لاتی موسل و ناوچه ی زه هاو به زاراوه یی له ده سه ی زمانه کانی گورانی (مینورسکی، 85، 76؛ ئیدموندز، 10، کوبه ی

۱) و سەنەندەجی لە (توحفەى ناسرى پەرەى ۲۴) بە شاخەى ھەورامى گۆرانى، دەزانى (ھەر وایش بروننە: سولتانی، کرماشان، ۱/۲۶۶). یا شاتر زوانى گۆرانى (پەرەى ۳۵) لە دەسەى زوانە کانى سەر بە خۆلە ناوچە کانى کوردنشینى باشورى، دەزانى و لای وایە دارای زاراوہى جیا جیا یەو لە گەل کوردی کورمانجى جیاوازە) مە کە نزی (برواننە E12, 1/863) بە زمانى ئیرانى و غەیرە کورد، زانیو و زە کى بە زوانى نیریک بە زمانى پەهلەوى داناوہ (پەرەى ۳۹۹) و زوانى باجە لانیانى قەزوینیشیان بە زوانى کوردی زانیوہ (سەفەر نامە، ھەر ئەوئ). لە دواى کۆچکردنى باجە لانیە کان لە سەدە کانى رابوردوا بو ناوچە جوړا و جوړە کانى خاکی کوردەوارى و ئیران و ژیان لە گەل ئەو دەسەو ھۆزە جیا جیا یانەى کە ھەم لە بابەت رە گەز و ھەم لە بابەت زمانەوہ، لەوان جیا بون. جا ھەر لەو سونگانهوہ، گوریان ھەم لە واژەو دەنگ و ئاوازی زوانیان و ھەم لە ریبازى مەزھە بیان پەیدا بووہ، ناسینی زاراوہى پرش و بلاوى باجە لانیان، تەنیا بە پشکینى زمان ناسى مەیدانى دە گونجی، بووینە دەسەى لە باجە لانیان، کە لە زەمانى شاعە باسى سەفەوى (سا ۹۹۶ - ۱۰۳۸ مانگی) بە پیشکۆى لورستان کۆچدران و لە نیوان خیلە کانى لە کدا جیگیر بون، زوانە کە یان لە گەل زوانى لە کى تیکلاو بووہ (۱۱ - ۱۰/۷، EI). خەلکى باشورى کوردستان بیجگە لە زمانى دایکى، زمانى فارسى و کوردە کانى باکورى کوردستان، زمانى تورکى و عەرەبى، یە کە مین زوانیکن کە فیری دەبن (سوان، «راپورتى» ۹۱)، ئەو بن (پەرەى ۳۶۳) مە جید بە گ، لە خانەدانى سەرانى باجلو (: باجە لان) مروى خانەقین دەناسینی کە جلکى عەرەبى لە بەردە کرد و فینەى تورکى لە سەردا دەناو بە زمانى عەرەبى و تورکى و فارسى قسەى دە کرد. مە کە نزی کە لە ھاوینى ۱۹۵۵ ز ۱۳۴۴ ھەتاویدا لە سەر زاراوہى باجە لانیانى دانیشتوى گونندە کانى ئەر پەچى سەر بە موسلى توینەوہى ئەنجام دەدا و یاد داشتى دە کرد، دەنوسى: ئەم دەسەلە باجە لان خویمان بە عەرەب و لە تاقىفەى تەى دەزانن و جلکى عەرەبى لە بەردە کەن، کە چى خویمان بە بەجلان، بیجوان یا

باجوان و به خه لکی به جلانستان، ده زانی. ئەوانه بهزاراوهی باجه لانی قسه یان ده کرد، له گه ل کورمانجی کوردی جیاواز بو (په ره ی 420 و 41، بو زیاتر زانین پروانته: 418-435).

۲- دین و مه زهه ب: باجه لانیان، موسولمان و زور به یان سوننی و په یه وه ی مه زهه بی شافعی (عه زاوی، ۱۸۴/۲) و هه ندی له باجه لانه کان حه نه فین و ده سه یی که میشیان شیعه ی ئیمامیه و ژماریکیشیان عه لی یوللاهین (شیروانی، هه ره ئه وی)، ئه نستاس ماری و ئه حمه د حه مید سه راف له شه رحی دین و مه زهه بی کورده کانی به جوران (باجه لان)، له دراوسی کانی کوردانی شه به کی عیراق، به سوننی بونیان و پیوه ندییان به ده سه ی عه لی یوللاهی ئیشاره ی کردوه (پروانته: مه که نزی، 418، مینورسکی، 75، کوبه ی ۱). -

عه بدو لحو سین شه هیدی صالحی له که ره به لا، له حازریه کان و رابوردوه کاندا، ده نوی: باجه لانه کانی خانه قین، له کاتی راپه رینی شیعه کانی عیراق به رابه ری میرزا محمه د ته قی شیرازی (د - ۱۳۳۸ مانگی) له راست ده س درپژی کردنی ئینگلیس باجه لانیان چوونه یارمه تی دانی شیعه کان. ئایه توللا سید ئه بولحه سه ن ئیسفه هانی (د ۱۳۶۵ مانگی و ۱۹۴۶ ز - به ناردنی روحانیه کان بو نیو باجه لانه کان، ئەوانی دنه ده دا تابچنه سه ره مه زهه بی شیعه له وه به دوا باجه لانه شیعه کان له مه راسیمی پسر سه ی چله ی حوسین له که ره به لا، به شداری یان کردوه له گه ل ده سه ی شیعه کان له شاره کانی دیکه یشدا له سه ره خوشیدا به شدار بون (پروانته: دانیشنامه...)

پیشینه ی میژوی: ناوی خیلی باجه لان، له ده ووه ی سه فه وی به ملاوه له نیوده قی میژو پیدا هاتوه، نه عیما: به هاتنی سه روکی باجه لانیان دوا ی مردنی شاعه باس به ۴۰ هه زار خیلی کورد، بو موسل بولای خوسره و پاشا، وه زیر ئه عزه می عوسمانی، له ۱۰۳۹ مانگی ئیتر باجه لانیان بونه مروفی عوسمانی (تاریخی نه عیما ج ۳، خولاسه ی میژوی کورد و کوردستان ج ۲ په ره ی ۱۴۹ ته رجه مه له کوردی به وه بو فارسی به دوللا ره وشه ن ئه رده لان چاپی ۱۳۸۱ بلاوکی توس تاران؛ هه روابروانته مینورسکی، 85،

کوۆبه ی 1).

سەرکرده کانی باجه لان بو ماوه ی چهن سه ده دهس نیشانی پاشاکانی عوسمانی و مالیات و خهراجیان به نوینه رانی ئهوان له غادا. وهو به ناوی پاشایی به سه ر زهوی پان و به رینی که زه هاوی کو، هورین، شیخان، بن قودره، قوره تو، سه رقه لا، جیگیران، کوچه سا، ناوچه گه لی پشت کیوی به مو و پاوه، جوانرو، ره وانسه ری گرتبووه بهر و بهو په ری وزه و هیره وه حوکومه تیان کردوه و زور به ی کات و سات له قازانجی حوکومه تی عوسمانی له قره له گه ل، ئیراندا پشتیوانیان کردوه، ناوه ند و پینه ختی ده سه لاتی پاشایانی باجه لان له سه ره تاوه، درنه و له دواییدا زه هاو بووه (سولتانی، ئیلات، ۸۸۶، ۸۸۹). له ئاخو و ئوخو ری ده و ره ی سه فه وی، ئه حمه دخان باجه لان، پاشای زه هاو. هه مه دان و تایفه کانی باجه لان و خیل و تایفه کانی دیکه ی به دهس بو، نادر قولی هه و شار - ی کورد که له زه مانی شاتیه ماسی ۲ (سالی ۱۱۳۵ - ۱۱۴۵ مانگی، هیرشی بر دبو ه سه ر کرماشان، ئه حمه د، پاشاکه له به رامبه ریدا بهر خودانی نیشان دابو، تیکی شکان دو قری خسته نیو سپا شه روانه کانی ئه حمه د پاشای باجه لان و یه کی له ناو دارانی به ختیا ری سپای نادرشا، ئه حمه د پاشای باجه لانی کوشت (بو ئاگاداری پتر، برواننه: محمه د کازم، ۲۵۲/۱ - ۲۵۴). یه کی دیکه له سه رسپرده کانی پاشایانی عوسمانی، عه بدوللا خان باجه لان بو که له فه رمانی حوکومه تی ناوه ندی ئیران ملی یاداوه و باج و خه راجی پی نه داوه، ئه و له ۱۱۶۸ مانگی، سپایی شهروانی له خیلی باجه لان، جاف و تایفه کانی کورده کانی تر سازدا، تا به رامبه ری هیرشی محمه دخان سه رداری زه ند، راوهستی و به گژیدا بچی (ئه بولحه سه ن گو لستانه ۳۰۰؛ پری، 184). عه بدوللا خان هه میشه نیگه رانی سپای زه ند بو و خه بهر و رو داده کانی به حوکومه تی به غا، راده گه یانده، له ۱۱۸۸ مانگی، نه زه ر، عه لیخان، زه ند، که له هار و ناوا (ئیسلا ماوی غه ربی ئیستا: گه یلان) له گه ل سپایه کانی، خو یان ساز دابوو و کو ببونه وه، له جمو جولی عه بدوللا خان که شهروانان و

گریلای له دەوری خوئی خرده کرده وه، بو هیرش، ئاگاداری په‌یدا کرد و له پرا هیرشی کرده سەر، زه‌هاو، ئەو که شاری زه‌هاوی وێران کرد بوو له ترسان رای کردبو، له نیزیکی خانه‌قین په‌خسیری کرد و زیاتر له دو هه‌زار که‌سیشی له پیاوه‌کانی عه‌بدو‌للاخان کوشت. جادوای ئەوه، زه‌هاو و سه‌رانی باجه‌لان، که‌وته‌ بن فه‌رمانی ده‌سه‌لاتی حوکومه‌تی ئێران (هه‌ر ئه‌ و 187). باجه‌لانیان، له هه‌ندی ئازاوه و جه‌نگ و دوژمنی کردن، دوای مردنی که‌ریمخان زه‌ند، به‌شدار بون. موسه‌وی نامی ئیسفه‌هانی له تاریخی گیتی گوشا (په‌ره‌ی ۲۴۲) و عه‌لیزه‌زا شیرازی له تاریخی زه‌ندیه (په‌ره‌ی ۴۴ - ۴۵) له شه‌رحی ئابلوقه‌ی شاری شیراز و کرده‌وه‌ی ده‌روازه‌ی ئەو شاره‌ له ۱۱۹۶ مانگی به‌ هوئی سپای عه‌لیمه‌ردانخان، چواره‌مین پاشای زه‌ند، به‌ نه‌خش و روئی گه‌له‌کو‌مه‌ی له تایفه‌کانی باجه‌لان و مافی و خیلێ تر له کرده‌وه‌ی ده‌روازه‌ی شیراز و گرتنی شار، ئیشاره و ئاماژه‌یان کرده‌وه. هه‌روه‌ها باجه‌لانه‌کان له گه‌ل خیلێ بی‌رانوه‌ند (هم) له ۱۲۱۲ مانگی. بو‌ دهر هینانی هیزو قودره‌ت له چنگ قاجاریاندا، پشتیوانیان له تیکۆشانی محمه‌دخانی زه‌ند کرده‌وه (EII، ۷/۱۱). به‌ قسه‌ی محمه‌د ته‌قی سپه‌هر، دوای مردنی محمه‌دشا (د ۱۲۶۴ مانگی، ئەفراسیایو خان، سه‌ر کرده‌ی تایفه‌ی باجه‌لانیانی بروجرد، له گه‌ل تایفه‌کانی به‌ختیاری، بو‌ته‌ته‌هاو په‌یمان و شو‌رشێ ده‌س پیکردوه. خانله‌ر ئیحتیشام ده‌وله، حاکمی بروجرد، بو‌ئارام کرده‌وه‌ی شو‌رش، ئەوده‌ کاته، حاکمی باجه‌لان، دوای ماوه‌یه‌ک، ئەفرا سیاو خان دوباره‌ له گه‌ل قاسمخان باجه‌لان ده‌س به‌ شو‌رش ده‌که‌نه‌وه. ئەمجاره‌ خانله‌ر میرزا، ئەوان ده‌گری و زیندانیان ده‌کاو ئازاوه‌که، ده‌خه‌وینی (۳/۲۲۳، ۳۱۸). باجه‌لانه‌کان له ده‌وره‌ی قاجاره‌کاندا هیزوده‌ سه‌لاتی فره‌پرشکو‌یان هه‌بوه و سه‌رانی تایفه‌کانی باجه‌لان، له لای حوکومه‌تی ناوه‌ندی کرماشانه‌وه ده‌کرانه حاکمی خاکی باجه‌لان نشینه‌کان. سه‌رانی باجه‌لان له وارگه و نشینگه‌ی خو‌یان فره‌تر قه‌لا و ئیستیحکاماتیان، دروست ده‌کرد و ده‌سه‌یی له سواران و تفه‌نگ به‌ ده‌سیان له مه‌ردانی

باجه‌لان به دوری خویندا کۆده کرده‌وه، تاله کاتی شهر و دوژمنیدا، له‌وانه که‌لک وهر بگرن. به قسه‌ی میژو، ئەحمەدخان، باجه‌لان، پاشای زه‌هاو ۲۰ هه‌زار سواری بپروانته: محمەد کازم، ۱/۲۵۳) له مەردانی جه‌نگی بو‌نه‌به‌رد و شهر ئاماده کردبو و ئەللا یارخان سەرکرده‌ی باجه‌لانە کانی قەزوین له دورە‌ی ناسری ۳۰ که‌س له سواری شه‌روانی ئاماده‌ی له‌به‌ر ده‌سا بو (سه‌فه‌نامه، ۱۷۷). - رابینۆ نوسیویه‌تی: عەزیزخان شو‌جا عولمه‌مالیک ئاخیرین سەر په‌رسی پره‌یژو دیار - ی باجه‌لان بو‌وه، که دو ده‌هه‌ی ئاخیری سه‌ده‌ی ۱۹ ز - له‌و په‌ری قودره‌تا، ژیاوه‌و قه‌لایه‌کی له‌ قووره‌توله‌ که‌ناری چۆمی زه‌هاو بو‌خۆی ساز دابو. له‌ ساله‌ کانی دوا‌ی حوکمرانی عەزیزخان، ده‌رگیرکی خویناوی له‌ نیوخانه‌وا ده‌ی ئەو و خه‌لیفه‌ ئەعه‌زه‌م‌خانی برای روی داوه، که بو‌ته‌ هو‌ی کۆژرانی ۲ کور له‌ هه‌ردو‌برای عەزیزخان له ۱۳۲۱ مانگی و ۱۹۰۳ ز - ده‌مری و دوا‌ی مردنی ئەو، تایفه‌ی باجه‌لان، فره‌ به‌ په‌له‌و به‌ له‌ز، پرش و بلا‌و بون (ئیرانیکا 111/533)، سه‌رچاوه‌: ئاکو‌پف (ها‌کو‌پیان). گ. ب. و م. ۱. حه‌ساروف، گوردانی گۆران و مه‌سه‌له‌ی کورد له‌ تورکیه، ته‌رجه‌مه‌ی سیروس ئیزه‌دی، تاران، ۱۳۷۶ هه‌تاوی، ئەبولحه‌سه‌ن گۆلستانه، موجه‌مل ته‌واریخ، به‌ کوششی موده‌ریس ره‌زه‌وی تاران ۱۳۴۴، ئوستورابادی، محمەد میهدی، جیهانگوشای نادری، تاران، ۱۳۶۸، ئیعتیزا سه‌لته‌نه، عه‌لیقولی میرزا، ئیکسیر ته‌واریخ به‌ کوششی جه‌مشید کیانفه‌ر تاران ۱۳۷۰، ئەمانوللاهی به‌هادوه‌ند، سکه‌نده‌ر، قه‌ومله‌ر، تاران ۱۳۷۰، تو‌یین ئوژهن، ئیرانی ئەمرو؛ ۱۹۱۶ - ۱۹۰۷، ئیران و به‌ینه‌ نه‌ه‌ره‌ین، ته‌رجه‌مه‌ی عه‌لی ئەسغه‌ر سه‌عیدی تاران ۱۳۶۲، ئیزه‌د په‌نا، حه‌مید، ئاساری باستانی و تاریخی لورستان، تاران، ۱۳۵۵، ته‌وه‌خودی که‌ لیموللا، بزوتنی تاریخی کورد، بو‌خو‌راسان بو‌ به‌رگیری له‌سه‌ر به‌خو‌یی ئیران، تاران ۱۳۶۴، دانیشنامه‌ی جیهانی ئیسلام تاران ۱۳۶۹، دو‌بود، س... سه‌فه‌نامه‌ی لورستان و خو‌زستان ته‌رجه‌مه‌ی محمەد حوسین ئاریا - تاران - ۱۳۷۱، ره‌زمارا، عه‌لی

جو جغرافیای نیرامی ئیران، کرماشان، تاران ۱۳۷۲ هه تاوی، زه کی محهمه د ئه مین، خولاسه ی کورد و کوردستان، ته رجهمه ی عه لی عه ونی - قاهیره، ۱۹۳۹ ز - سپه پهری محهمه د ته قی، ناسیخ ته واریخ، به کوششی محهمه د باقر بیهودی، تاران ۱۳۸۵، سه رژمار ی کومه لایه تی، ئابوری، هوزی کوچه ره کان ۱۳۶۶، نه تیجه ی ته فسیلی، ئوستانی کرماشان (: باخته ران) ناوه ندی ئاماری ئیران، تاران ۱۳۶۹، سه فه نامه ی ئوستوراباد و مازنده ران و گیلان... به کوششی مه سعود گولزاری، تاران ۱۳۵۵، سولتانی محهمه د عه لی، ئیلات و تایفه کانی کرماشان، تاران، ۱۳۷۲، هه ره ئه و، کرماشان، تاران، ۱۳۷۰، سه نه نه ده جی شوکورو للاً، توحفه ی ناسری، به کوششی حه شمه توللاً ته بییی، تاران، ۱۳۶۶، شه ره فکه ندی عه بدو ره حمان، فه ره هنگی کوردی، فارسی تاران، ۱۳۶۹، شه بیانی، ئیبراهیم، هه لئزار ده ی ته واریخ، تاران، ۱۳۶۶، موکریانی، گیو، فه ره هنگی کوردستان به زمانی کوردی چاپی ۱۹۹۹ از - ئاراس هه ولیر، (شه پوئل) ئیبراهیمی، محهمه د صالح، ته حقیقی مه دیدانی، شیرازی، عه لیره زا تاریخی زه ندیه، به کوششی ئه رنست بئیری، تاران، ۱۳۶۵، شیروانی زه ینه لعابیدین، بوستان سه یاحه، تاران، ۱۳۱۵؛ عه زاوی، عه باس عه شایری عیراق، ئه لکوردیه، به غا، ۱۳۶۶ مانگی و ۱۹۴۷ ز - فیروزان، ت، له بابه ت ترکیب و سازمانی ئیلات و عه شایری «ئیران» ئیلات و عه شایر، تاران ۱۳۶۲، کرماشان، باستان به کوششی سوهراب فرونیان، تاران، مه جموعه ی ئاگاداری و ئاماری ئیلات و تایفه کان و عه شایری ئیران، ناوه ندی عه شایری ئیران، تاران، ۱۳۶۱؛ محهمه د کازم، عاله مارای نادری به کوششی محهمه د ئه مین ریاحی، تاران، ۱۳۶۴، مه ردوخ کوردستانی ئایه توللاً شیخ محهمه د، تاریخ، تاران، چاپخانه ی ئه رته یش؛ مه فتون دونبولی، عه بدو ره زاق، مه ئاسیر - ی سولتانیه، تاران، ۱۳۵۱، موسه وی محهمه د صادق تاریخی گیتی گوشا، به کوششی سه عید نه فیسی، تاران، ۱۳۶۳، نه عیما، مسته فا، تاریخ ئه سته مبول، ۱۳۸۳ مانگی، وه رجاوه ند، په رویز، سه

زه وی قه زوین، تاران، ۱۳۴۹، یار شاتر، ئیحسان «زه بانها و له هجه های ئیرانی» گو فاری
زانستگهی ئه ده بیاتی زانکوی تاران، ۱۳۳۶ هه تاوی، سالی ۵ ژماره ی ۱ و ۲؛ هه روا
Edmonds, c. likurds turks london برواننه

1951; E11, E12, Iranica maekenzie D.N; "Bäjaläni" Bulletin of the school
of oriental and African studies, 1956, Vol, XVIII; Minerky, V Oi, XVIII,
minorky, "the Cutan". ibid, 1943-1946 vol. XI(1); perry J.R; Karin khan zand
chicago 1976, shell, m, Glimpses of life and manners in persia, New York 1973,
Soane E, B; to mesopotamia and kardistan in Disguise lodon 1912; idrepaft
on the sulaimania Distriet of kurdistan calcutta 1918

عه لی بلوکباشی دایره تولمه عاریفی بوزورگی ئیسلامی ج ۱۱ پهره ی ۴۷ تا ۴۴
چاپی ۱۳۸۱ تاران (شه پوئل). له شارستانی مه نده لی تایفه ی قه ره ئولوس که زیاتر له
۵۰۰ خیزانن کوردن، له ناوچه ی قه زانیه هه ندی هوزی لور هه ن (دیهی دی شیخ و
ده رو) کوردن و له ناوه ندی ناوچه ی دایش، به شی له خه لکی کوردن. له ده سه ی
قه زانلوی باجه لانن (ج ۱ خولاسه ی میژوی کورد و کوردستان پهره ی ۴۱ ته رجمه له
کوردی بو فاریسی یه یدوللاخان ره وشه ن ئه رده لان چاپی ۱۳۸۱ بلاوکی توس، تاران.
له سالی ۱۱۲۹ مانگی کورده کانی ئیران، ئوستانی باجه لانه کانیان داگیر کردوه
(پهره ی ۱۵۶ ج ۲ خولاسه، هه ره ئه وی) رایینو ده لی: «زنجیره ی دلفان، باجه لان، زه ند،
مافی و زه ندیای کاله، له خیللی له ک بون و له ک به واتای ۱۰۰ هه زاره یانی هوزی له ک
سه د هه زار که س بون و روژ هه لاتناس (شیند لیر H. Schindlet) ده نوی: که ریمخان
زه ند له خیللی له که و له دی: (پاریا Parya که ئیستابه (پاری) ناوده بری له دایکبووه، ئه م
گونده تا (ده وله تاوا) ۳۰ کیلومیتر دوره و له سه ر ریگای (سولتاناوا) دایه (یه دوللاخان
ره وشه ن ئه رده لان پهره ی ۲۸۴ ج ۲ هه ره ئه وی). که ریمخان زه ند له کاتی خویدا خیللی

(بیرانوهندی) له کی بردوته شیراز لای خوئی، ئەم خیلە له گەل باجه لآن له سالی ۱۲۱۲ مانگیدا بو بوژاندنه وهی حوکومه تی زه ند، فره کومه گیان به محمه دخانی زه ند کرد. له ده وهی قاجاردا خیلێ له ک توشی لیک جیابونه وه یی، فره سه خت بون و پرش و بلاویان کردن، ئیستا هندی له خیلێ له ک له سه لماس (: زاروه ند) ده ژین و تایفه ی زه ند تیا چون و هندی له وان، چونه ته، نیو خیلێ باجه لآن، له ده ور و به ری خانه قین و هندی له هوژی زه ند، ئیستا له ناوچه ی (دور و فه رمان) و له لای باشوری شه رقی کرمان ده ژین و هندی له تایفه ی مافی ئیستا له و هرامین، تاران، قه زوین، ده ژین، لولو له زه هاو، شاره زور، سلیمانی، لولو، بینراون و لولو له رابوردوا تیکه ل به گوتی بون، گوتی ۲۵۰۰ سال به ر له زانین، خاکی سو میرو ئاکادیان زه وت کرده (هوژ گه لی موزو پوتامیا په ره ی ۹۹). ئارام - سین ۴۷ سه ده به ر له مرو، هیرشی کرده ته سه ر (لولو و گوتی) له قه ره داخ - (ئه مین زه کی): به شیعه که (له وه لامی قانبعدا یه. - هه م پر سیه شه عه که ی قانبع له و بایه ته وه و هه م وه لامه شیعه که ی ئه مین زه کی له دیوانی قانبع په ره ی ۶ و ۷ و هه ره و هه هه ر دو شیعه که، له ژماره ی ۵۴۸ سالی ۱۹۳۹ ز - و ۵۸۷ سالی ۱۹۳۹ ز - له روژنامه ی ژین - ی پیره میرد له چاپ دراون. - سه رنج راکیشه ده لێن: لولو ئه م ناوه له لایه ن ئاکاد و عیلامه وه به (لولو) دراوه، چونکا پیتی (ل) له ئاقیستادا نه هاتوه و نیه. به لام له فارسی و عیلامیدا (ل) هه یه، ئه شی (ل) له فارسی یه وه چو بیته نیو زمانی کوردی مادی، هه ره ک و اهه ی مادی کوردی فره چونه ته نیو فارسی و فارسی ئه مرو پره پره له و اهه ی کوردی. - زمانی لوری له روی فونه تیک و ریژمان و ده ستوری زمانه وه، فره کورد یه کی ریک و پیکه، جائه گه ر و اهه ی کوردی، چو بیته نیو زمانی لوری هه جیران بو نپانه، که وایی لور و کورد یه کن. به لام ئایا لور له لولو، گیراوه، ته حقیقی پیتی ده وی - لولو ناو بو یی، که ئاکاد یا عیلام له سه ره وانیان دانابی، یا لولو خو یان له زاری ئاکاد و عیلامه وه، به خو یان وتی: (لولو) و لور با شما وه ی لولو بن. - ده لێن: وارگه و نشینگه ی

کوردی ئەمرو (ناوچه شاخاوی یه کانی شاره زور و دهور و بهری به لوره کانی ناوچهی کوردستان و به لورستانهوه تا ئیلام، کرماشان و کوردستانی سنه و دهورو بهری ۳۰۰۰ ههزار سال به رله مرو (۲۵/۱۱/۲۰۰۷ ز) به دهسی هوری یه کان بووه و له پاشان بو جیی لوره کان. - جیی ئەمروئ کورده کانی ناوچهی سوران (: ههولیر و دهور و بهری) و ناوچهی بادینانیش جیی گوتی یه کان بووه. له زهمانی لولو - هکاندا - ولاتی لولو به (زاموا) ناو داربووه و پیتته ختیشیان به ناوی (زامه = زاموا) ناو دار بووه که (زامهت زاموا) له که ناری لای خواروی ههله بچهی سوتاو هیروشمای کوردستان، ئیستا به ناوی (زهمهقی) ههیه، که شویتته که ئاوداره، ئەشی بوتری له زهمانی ئەشکانی یاساسانیدا (زهمهک) بووه و له دواي پیتته ختی (هوریه کان: خوهره لات نشینه کان) - زاموا هه مووه و به کار براوه و لولوکانیش پاشماوهی ئەوان بن، بوچی دهنگی (ل) له وانیه؟ له وه دهچی لولو یه کان، ئەو ناوه (لولو) یان نه بو بی، ناوی تریان بو بی. ئاکاد، سو میر و عیلامی بو یان دانابن له جیگورکیی (لور) فره شتمان بو ئاشکرا ده بی.

سهیره، له سلیمانی، شاره زور، ههورامان و لورستان دهنگی: (ل) ده بیته (ر) به تایهت له ههولیرو... گه لا - ده بیته (گه را). خه لک، ده بیته (خه رک)، رو له، ده بیته (رو ره)، یا واژهی (بالان) ده بیته (باران) کورد، ده لی: [گورگی باران دیده]، که [گورگی بالان دیتووه] چون بالان به واتای (ته له، داو - ه) فهرهنگی مهردوخ. لی ره وه، ده کری بلیین: له (لولو) دا (ل) ئاخیر بو بیته (ر) یانی لولو بو ته لور. - واژهی ئانو بانینی ANUBANINI ناوه بو پاشا یه کی (لولو) که له پیل زه ها (: دوکان) له نیو چوارچیوهی به ردی له تاشه به ردی نه خشینراوه - (A: ئا) ئامرازی نه فیه که له ئاقیستادا به کار هاتووه) - نو = nu) به واتای ژمارهی (۹ - تازه) هاتووه و له زمانی کوردی ئەمرویشد به ههردو مانا که به کار ده بری. - (بانی bāni) بو نیره و به واتای گه وره، سه روک، سه کرده و... یه - بو مینیش ده بیته (بانو) که به مانای چل چرا، روشنایی، کیو، که یوانو - ی مال، کابان، خانمی ولات: ژنی

بەرێژ، دەشتی بەرز، بان و فلات. بە کار هاتوو. - (نی ni) پاشبەندیگە، واتای (دژایەتی یا بوۆتەنسیبە. - یانی: ئانو بانینی پاشایە کە، بە هوۆی خانمە کە یەو، بوۆتە (شا) و ئەو پلە ی لە ژنە کە یەو دەس کەو توو (نینی = ninni) بە واتای خانمی گەورە، دایک، شازن، لە ئاقیستادا بە واتای خانمی دینی، فەرمانرەوا، کە ئەم قسانە، ئافرەت و ژن سالاری لەو زەمانەدا، نیشان دەدا - لەم سەدەمەیشدا (نەنی) لەسەرزارە کە بوۆ، دایکی باوک یادایکی داگ و بوۆرێژ بە کار دەبری یانی دایە خانم.

۲ شاعیری ناودار خانای قودباری و ولی دیوانە هەردوکیان لە هوۆی باجەلان - خانای قودبادی لە سالی ۱۷۰۴ ز - لە دایک بوو و نەوێ قوباد بە گەو لە بنە مالهێ پاشایانی باجەلان، خانا لە ۱۷۷۸ ز - وەفاتی کردو، هەندی لە ژبانی خانا کەو توۆتە ئاخری دەورە سەفەویان (۱۵۰۱ - ۱۷۲۲ ز) - بەلام ماوێ زوربە ی ژبانی خانا لە روژگاری دەسەلاتی زەندییە کاندای بوو (۱۷۵۰ - ۱۷۹۴ ز) - خانا کە کوردایەتی زانیو و شانازی بە زمانی کوردی کردو قورئانی بە شیعری کوردی، و اتا کردو، بەلام مەلاکان لیان لە هەرا داو و رایان گەیاندو ئەو کفر و خانا توشی ئاوارەیی و کەندو کۆسب هاتوو. هەندی لایان وایە خانا لە ۱۱۱۶ مانگی لە دایک بوو و لە ۱۱۹۲ وەفاتی کردو. خانا: هونەر، هەستیار، وێژاوەر، چامە وێژ و کەم و ینە بوو. - شیعەرە کانی بە زمانی شیرینی کوردی شیۆه گۆرانی پڕ و اتا و فرە بەرز و تەرز.

خانا (شیرین و خوسرهوی) لە ۱۱۵۳ مانگیدا، بە شیعری کوردی داناو و لە سالی ۱۷۴۱ ز - ئەوێ تەواو کردو، ئەم قسانە لە شیعەرە کانی دەرکەوتون. خانا کوردایەتی کردو و فەخری بە زمانی کوردی کردو کە دەلی:

هەرچەند مەواچان فارسی شە کەرەن - کوردی جە فارسی بەل شیرین تەرەن

بە لە فزی کوردی کوردستان تەمام - پێش بوان مە جزوز باقی وە سسە لام).

شیرین و خوسرهوی خانا (۵۵۲۶) شیعەرە و هی نیزامی گەنجەوی (۱۹۶۰) شیعەرە،

به پي چاپي نازربايجان. - خانای قوباد، کاری نيزامی کورد، زادهی له فارسی به وه، هیناوه ته سهر زمانی کوردی.

ولهی دیوانه، میرزا محهمه د رها کوری کویخا حه مه وله عه شره تی باجه لانه و له ۱۷۴۵ ز - له ناوچهی به کراوای هه له بجه، هه له بجهی سوتاو هیرقی شیمای کوردستان، له گوندی شیروانه له دایک بووه و له ۱۸۰۱ ز - وه فاتی کردوه و له قه برستانی سهید سادق نیژراوه - ئەمه یش شیعیری یاران نه جه رگم که شیعیرکی لیریکیه و فره له سهرزارانه. - ئەم زاته دلسوزانهش فره خزمه تیان به زمانی کوردی کردوه، یادیان به خیر: عارقی ره بانی مه لای جزیری، حاجی خه لینه مه لا محهمه د (به ها) ئەمین حوزوری مه لیک غازی شیخ عوبه دیدیلای نه هری شاهی شه مزین، میرنه و روز لورستانی، عه للامه ئەرکه وازی، بیسارانی حاجی قادر کویی، ناری، مه لا محهمه د سیاپوش، مه لا روستهم ئیلامی، خان ئەلماس خان، میرزا شه فیع، میرزا ئەه ولقادر پاوه، ئاویر، فیدایی، سهره ننگ ئەلماس خان، سهید سالح ماهی ده شتی، ته مکین، شامی، مه لا پهریشان، مه لا مه نوچه ری کولیوه ند، ترکه میر، سهیدی هه ورامی، مه لا حه ق عه لی سیاپوش فه یلی، ئەحمه د داواشی، خانم جیهان ئارا، خورشید خانم، کولثوم خانم، ژیلا حوسینی، مه ستوره ی کوردستانی و...

(بروانه: رانایانی کورد، به زمانی کوردی نویسی د. محهمه د صالح ئیبراهیمی (شه پوئل) چاپی ۱۳۷۹ هه تاوی به رگی ۲ چاپه مه نی سه قز محهمه دی.

یاران نه جه رگم

له سهر زاری خه لکییه وه به ناوازی پر له سۆز دهیچن. گۆرانبییژ ته نیا به شتیهی خۆی نایلتی که شاعیر دایناوه، به لکوده سکاری ده کهن و ده بهیینه سهر دیالیکتی کرمانجیی خوارووی ناوچهی سلیمانی. پیره میترد دهستی له مه دا هه به و ئەم شیعه ری وه رگتیراوه ته سهر شتیه قسه کردنی خه لکی سلیمانی:

یاران نه جه رگم یاران نه جه رگم
من (شهم) شیوه یی تیر دان نه جه رگم
ههر وهخت که مه یۆ تاکام مه رگم
ئامانهت که فه ن نه کهن وه به رگم

به و شهرت نه شوران حاشیهی ئەندامم
نه واکم پیش بو زوخا و نه زانم
شهید و هبئ غەسل بئ کەفەن خاسەن
هەرکەس شهیدەن هون بئ قەساسەن
به لام و هسپه تم جه لاتان ئیدەن
ئەرسەد دوور نه خاک گۆرخانە و زیدەن
با هەر مەزارم نه رای خیلان بو
نه گوزەرگای (شەم) جه بەل گیلان بو
میلئ و ه ئەندام بەژن و بالای (شەم)
بکەن به فەرەم به بئ زیاد و کەم
تاقئ هەر نه تەرەح تاق ئەبروی ئەو
بساژن نه فەوق مەزارم جه نهو
بنیان نه رووی تاق مەجموعی فەردم
بنویسان و ه دەست شەست ئەو مردم

Dr.Saleh Ebrahimi

شہ پوکل / ۱۴۹

باجہ لآن

تا ههر كهس وینۆ میلی مه زارم
بزانی كوشته ی ئه و (شه م) روخسارم
خوسووسه ن ئه و (شه م) تاتاری چینهن
نه سه حرا بیزار جه به ل نشینه ن
به لکم ویش قیسمه ت جه راگوزاری
راش گنۆ وه سه ر گلکۆی من جاری
بزانی زه ده ی ده ست ویش شه نان
داخ وه گل به رده حه سه ره تکیش شه نان

سروشته بۆ دل به ره و کوژراوی ئه وه

گولهن چه منه نه ن گولهن چه منه نه ن
وه مه یلت دیدهم گولهن چه منه نه ن
وه هاره ن سه هوزهن ئاوه ن پای کاوه ن
هاژه ی وه فراوان شاخه ی شه تاوه ن
ته منه ن دووکه لهن گه رده ن غوباره ن
فرمیسکه ن چه منه ن سه یله ن فوواره ن

سهنگهن كووسارهن سهركووهن ههن ههردهن
وهنهوشهن شهوبوئن گولهن يا وهردهن
سهپرعيهن شهيدان نهجدهن مهجنونهن
فيراقيهن وهسلهن يامالهن هونونهن
وهخالئي تووهن وهخالئي تووهن
نووري ليقاي حهق وهخالئي تووهن
شوعلهي (شهم) وهشهو ق جهمالي تووهن
دهردينان وهداغ كهممالي تووهن
(لهيلا) كهنيزهك (شيرين) بهندهتهن
(زولهيخا) ي ميسري وهزهر سهندهتهن
(هومه يلا) ي زهريف (بهلقيسا) ي بالدار
(گولشاد) (گولهندام) (عهزراي) گولعوزار
يهكايهك حهيران بهژني بالاتهن
بالاي نهونهمام سههولئي ئالاتهن

(دلارام) ی دهور (سه مهن بو) ی پهری
په نجه ی (بیژهن) زوهره و مشتهری
(خه رامان) خه یران حوسنی زیباتهن
گولّ جه مینی رهند جان وه فیداتهن
حورانی جه ننهت فریشتانی فهرش
سه ناخوانتهن جه زه مین تا عهرش
گولّ به گولّستان وه داخی تووهن
داغداران وه داغ ده ماغی تووهن
هه رچهند په روانان ههن جه ساراوکو
گشت ماتهن جه شهوق شه م ئه فرۆزی تو
من چون په روانان ههر جان فیدای توّم
هیجرانی جه مین به زم ئارای توّم
وه سه رگه ردت بام شای سپی شه مان
سه رگه ردانی توّم دور جه هام ده مان

به عشق خالی ویت خاطر شادم که
یا روخسه ت یا مهرگ یا ئازادم که
ئیس ته به و چینم تو لادی سازبه
جه گشت عه زابی گهردهن ئازادبه
خانای توبادی

۱۱۱۶-۱۱۹۲

زانای ناویدار

شیر و هونه

به نام نه و کس (شیرین) نه رمه ن
پهیدا کورد (فه رهاد) پهیش بی به کۆکن
هر سوب تا ئیوار نه پای (بیس تون)
تققعی قولنگهش یا وا به گهردون
نه راش چه ندین جه ور، چند جه فا به ردهش
ئاخر به ناکام نه روا سپه ردهش
(تعالی) جه سونع پهروه ردگاریش
جه کار شیرین شیرین کرداریش^(۱)

ئهم شیرانه زور له شیره کانی نیزامی شاعیرانه تر و دلگیرتر و نه ویندارانه تر و
به سۆزترن. پاریزگاری و پاراستنی شویتنه واری پر پیت و به ره که تی فه رهنگ و
بیزه و ویتزه و نه دهب و هونه ر بن ئاسه واری گه وره و پر نرخی گه وره کانی
نه ندیشه و هونه ری کوردی ناگونجن.

نه گهر به جوانی و به وردی سه رنج بدهینه که وشه نی په ره داری زمان و

هونه ر و بیژه و ئهدهبی زمانی کوردی، چاومان به ئاسهواری نوسهران و ههستیاران و خولقینه رانی زۆر دهکهوی، ههر وهکو زنجیره کتیوهکانی کوردستان، خاوهنی چهن دوند و لوتکهن. و بلندترین و بهریزترین ئهوانه له لقی هونه ر و هونه دا کهسانیکن وهکو ئالی، حکیم ئهحمه د خانی، خانای قوبادی، مهولهوی مهعدومی، مهلا په ریشان، و حکیم وهفایی و مهلائی

به رهه میکی جوان و پر واتای، وهک چریکه جوانه کهی نیزامی بهدی ئههینی و فرههنگ و شیعی کوردی پی غهنی دهکا و ته نانهت و نیشان ئه دا که ئهم ئه رکهی له غه بیه وه خراوه ته ئه ستۆی و دانانی شیرین و خه سره وه کهی به گۆی رایه لی فه رمانی سروس و غه یب دانه ن:

هونه و شیعر:

ئه ورو که خامه ی عه ن به ر شه مامه
وهش بو که رد جه موشک ئینشای ئه ی نامه
ته ئریخ هیجرهت (ختم المرسلین)
موتیع دیوان شهرح، شهرع و دین
رۆی دوشه مه بی (ذی حجه الحرام)
ههزار و په نجا و یه کسه د سی ته مام
ناگا جه وه ختی مینای سو بچ ده م
جه جام خورشید رهوشه ن بی چون چه م
جه په رده ی ئه سرار لامه کان ماوا
سروشئی به ی ته ور به گۆشم یاوا
واته ن: هه ی شو عه رای خوش نه زم و شیوه
جانشین قه یس په ی له یلا لیوه
چیش مه بو چون نه زم (نیظامی) ی دور سه نج
به له فز شیرین به بی لاره و له نج
جه وه سف فه ره اد شیرین و په روئز
باوه ری به ره قس خامه ی عه ن به ر بیز

عەیبەن پەینی تۆ دانای دورشناس
دەمی چون سەراف یاقوت و ئەلماس
جەمی بازار عەشق جەپای پەر هۆشی
مەشغول بئی بە کار جەوهر فروشی
حەیفەن وینەیی تۆ جەواھیر باری
نەکەرۆپەیی ویش رەنگین بازارنی
خاترەت جەم بۆ جەوهری لال سەنج
دانای دورشناس، گەنجور کۆی گەنج
هەرکەس وینەیی تۆ گەوهر بارشەن
دانا و بوزورگان خەریدار شەن
گوشاد کەرزوبان جەواھیر بارت
تا گەرم بۆ زەریف سەودای بازارت
وەرنە دەوران تۆ جە بئی کاری
عومری بە زایە و بە بۆش مویاری^(۱)

راستە خانای خۆی بە پەیرەوی نیزامی گەنجەوی داناو بەلام کاری خانای لە هی
نیزامی بەرزترە، خانای بە نشان دانی دیمەنی جوان و وەسفی ورد و دەربەر و
رەوان بیتزانەیی خۆی گوشت و دەمار و پینست و تویژی ناسک و لەتیف و
زێڕینی بە شیرین و خوسرە و بەخشیووە و خۆینی گەش و مایەیی ژیان و گیان و
رۆحی بە بەرا کردووە.

شیرین و خەسرەوی خانای (۵۵۲۶) شیعەرە و هی نیزامی (۱۹۶۰) شیعەرە بە
بیتی چاپی ئازەربایجان.

خانای لە کاتی قسە کردن لە شیرین و خەسرەو، راز و نەهینیکی زۆرمان لە
بابەت شیرین و خەسرەو، فەرهاد، شیرۆیه، دەس و پیتوئەندی دەربار و کۆری
جەنگ، راویژ، رابواردنی ئەوانە، بە شتووەبەکی جوان و ئەدیبانە لە چوارچێوەی

۱- دیوانی خانای چاپی کۆری زانیاری ۱۹۷۵ ز لاپەرەیی ۱۲ و ۱۳.

هۆنه

يارەب بە فيراق فەرهاد كۆ كەن
بە خورشید حوسن شیرین ئەرمەن
بە ئیستیلاي عەشق خەسرە و پەرویز
بە خۆش خەرامی گول گون و شەبدیز
بە خامەي موشکین شاپور چینی
بە ناز شیرین، بە و نازەنینی
بە ساز و بە لەحن شوخ نیکیسا!
بە نەبیر ئاهەنگ موجیزەي عیسا^(۱)

تەنانت خانای کاتی باسی دەنگی خۆش و ساز و ئاوازیش دەکا مەبەستی
وردی رهوان ناسیمان بۆ دەرەخا که فەرمویەتی:

بە ساز و بە لەحن شوخ نیکیسا!
بە نەبیر ئاهەنگ موجیزەي عیسا

لەم شیعەرەدا ئیشارە بە مە کراوە، هەر وەکو زانستی رهوان ناسی دەلی: دەنگ
و ئاوازی خۆش موجیزە دەکا و هەر وەکو حەزرەتی عیسا نەخۆش و مردو
دەبوژنیتەو و لە مردو رزگاری دەکا.

رێبازی خانای قوبادی

شاعیریکی وەکو خانای که رازاوەترین چریکەي ئەوین ساز ئەدا و باشترین
شانۆی ئەویندارانە دەخاتە بەر چاو، مەرۆف ئەگەر بۆ نیو دل و درونی ئەم
هۆنەرە خاوەن هۆنەرە رینگا پەیا بکا، خانای بە مەرۆفیکي زاهید، خۆ پارێز، که لە
دنیای دەسی بەرداوە، خوگر لەگەڵ قورئان و فەرمودە، سالیك، عارف ئەویندار
و زانایەکی خوا ناسی دیتە بەر چاو، خانای لەم رێبازەدا ئەوەندە لە دنیای سەیر
و سلوک خۆی رەتاندووە، لە پەرودە کردنی شانۆی ئەوینی مەجازی و عەشقی
ئەم دنیایەي ئەم لای پینیشان بدری، سەر کەوتووە.
چریکەي شیرین و خەسرە و لە باشترین و لە بارتیرینی چیرۆک و چریکەي

۱- دیوانی خانای چاپی ۱۹۷۵ ز کۆری زانیاری کۆرید لاپەرەي ۱۴-۳: کسش گێر.